

ВІДГУК

**опонента, доктора юридичних наук, професора
Цільмак Олени Миколаївни на дисертацію Буранова Ігоря
Юрійовича «Юридико-психологічні засади протидії булінгу дітей
внутрішньо переміщених осіб», подану на здобуття наукового ступеня
доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»**

Актуальність теми дослідження.

Дисертаційна робота Буранова Ігоря Юрійовича присвячена дослідженню юридико-психологічних засад протидії булінгу дітей внутрішньо переміщених осіб. Обрана тема є своєчасною, суспільно значущою та безпосередньо пов'язаною із сучасними викликами, які постали перед українською державою в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, масового внутрішнього переміщення населення, трансформації освітнього середовища та зростання потреби у дієвих правових і психологічних механізмах захисту прав дитини.

Особливої актуальності дослідження набуває з огляду на те, що діти внутрішньо переміщених осіб належать до вразливої категорії учасників освітніх правовідносин. Вимушене переміщення, втрата звичного соціального оточення, пережитий травматичний досвід, зміна місця проживання і навчання, іноді мовні, культурні та майнові відмінності створюють передумови для підвищеного ризику віктимізації таких дітей у новому колективі. У цьому контексті булінг не може розглядатися лише як побутовий конфлікт між дітьми або як ізольована педагогічна проблема. Він набуває ознак складного соціально-правового та психологічного феномена, який впливає на реалізацію права дитини на безпечне освітнє середовище, соціальну інтеграцію, недискримінацію та належний розвиток.

Здобувач зазначає, що чинна модель протидії булінгу, закріплена насамперед у Законі України «Про освіту» та статті 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення, створила базову нормативну основу реагування на цькування, однак не повною мірою враховує особливості дітей ВПО як потерпілих, свідків або учасників конфліктної взаємодії. Наявність адміністративної відповідальності сама по собі не гарантує ефективної профілактики, адже булінг у дитячому середовищі часто має латентний характер,

залежить від групової динаміки та потребує не лише юридичної фіксації, а й професійного психологічного супроводу.

Своєчасність теми підтверджується також тим, що в умовах воєнного стану освітні заклади фактично стали одним із ключових просторів інтеграції дітей ВПО у приймаючі громади. Саме школа часто першою фіксує прояви соціальної напруги, стигматизації, відчуження, агресії та порушення комунікації. Тому наукове обґрунтування комплексної моделі протидії булінгу, яка поєднує юридичні, психологічні, організаційні, педагогічні та цифрові інструменти, має важливе значення як для правової науки, так і для практичної діяльності органів Національної поліції України, закладів освіти, служб у справах дітей, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та інших суб'єктів реагування.

Важливо, що автор розглядає булінг дітей ВПО не лише як наслідок індивідуальної агресивності окремої дитини, а як прояв деформованих соціальних відносин, у межах яких відбувається конструювання образу «іншого», перерозподіл влади у дитячій групі та закріплення деструктивних моделей соціального контролю. Такий підхід відповідає сучасним міждисциплінарним тенденціям у сфері юридичної психології та дозволяє перейти від формального реагування на вже вчинене правопорушення до системної превенції.

Таким чином можна стверджувати, що тема дисертації є актуальною, науково обґрунтованою та такою, що має очевидну практичну спрямованість. Її розроблення відповідає потребам удосконалення національної системи захисту прав дітей, формування безпечного освітнього середовища, розвитку відновних та інклюзивних підходів у реагуванні на булінг, а також підвищення ефективності міжвідомчої взаємодії у сфері протидії насильству серед дітей.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій.

Наукові положення, висновки та рекомендації, сформульовані у дисертації, загалом є належно обґрунтованими. Робота має чітку логіку побудови, послідовно розкриває заявлену проблематику та демонструє поєднання теоретичного аналізу, нормативно-правового дослідження, вивчення зарубіжного досвіду, аналізу судової практики і емпіричного матеріалу.

Мета дослідження відповідає його предмету та розкривається через комплекс завдань, спрямованих на аналіз соціальної сутності та психологічної детермінації булінгу, вивчення історичних витоків і сучасного стану нормативно-правового забезпечення протидії цьому явищу, встановлення соціально-

психологічних детермінант булінгу дітей ВПО, визначення методологічного інструментарію дослідження, аналіз правового регулювання і тенденцій поширення булінгу, а також обґрунтування організаційних, психолого-педагогічних та практичних напрямів його профілактики.

Методологічна основа дисертації є достатньою для досягнення поставленої мети. Використання діалектичного, формально-логічного, системного, порівняльно-правового, статистичного та інших методів дозволило автору розглянути булінг як багатовимірне явище. Особливо позитивно слід відзначити інтеграцію спеціально-юридичного аналізу із психодіагностичним інструментарієм, що відповідає предмету дослідження і специфіці спеціальності 081 «Право» у міждисциплінарному вимірі юридичної психології.

Емпірична база роботи є вагомою. Здобувач використав результати анонімного опитування 838 дітей, серед яких 231 дитина належить до категорії внутрішньо переміщених осіб, а також матеріали моніторингу судової практики за статтею 173-4 КУпАП і дані офіційної статистики. Додатково застосовано психодіагностичну методику «Агресивна поведінка» Е. Ільїна та П. Ковальова, що дало змогу не лише зафіксувати поширеність окремих проявів булінгу, а й охарактеризувати психологічний профіль агресивного реагування дітей ВПО.

Обґрунтованість висновків посилюється тим, що автор не обмежився формальним викладом норм права, а здійснив аналіз практичних проблем їх реалізації. Зокрема, у роботі порушено питання процесуальних помилок під час оформлення матеріалів про булінг, латентності правопорушень, недовіри дітей до дорослих, недостатньої координації між суб'єктами реагування, а також обмеженості суто штрафних санкцій до протидії цькуванню. Такий підхід дозволив сформулювати рекомендації, які мають не декларативний, а прикладний характер.

Заслуговує на позитивну оцінку й те, що здобувач використав власний практичний досвід роботи у сфері ювенальної превенції, організації просвітницьких антибулінгових заходів і реалізації авторського проекту «Проти#дій булінгу! Хто мій безпечний друг?». Це надало дослідженню практичної глибини та дозволило поєднати академічне узагальнення із реальними проблемами освітнього середовища.

У цілому дисертація справляє враження самостійної, комплексної та завершеної наукової праці. Основні висновки є логічними, впливають із змісту

роботи, кореспондують поставленим завданням і мають належний рівень наукової аргументації.

Наукова новизна одержаних результатів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у комплексному обґрунтуванні юридико-психологічних засад протидії булінгу дітей внутрішньо переміщених осіб. Робота є однією з перших у вітчизняній юридичній науці спроб монографічного дослідження булінгу саме щодо дітей ВПО, тобто категорії, яка внаслідок війни набула особливої соціальної, правової та психологічної вразливості.

Заслуговує на підтримку виокремлення автором ключових чинників запобігання булінгу дітей ВПО, серед яких нормативно-правова детермінація, психологічний супровід, інклюзивне безпечне середовище, інституційна взаємодія, цифровізація та конфіденційність механізмів повідомлення. Такий перелік є важливим, оскільки демонструє відхід від вузького адміністративно-карального підходу і формує підґрунтя для комплексної превентивної моделі.

Новим і практично значущим є висновок про невідповідність чинної моделі правосуддя потребам соціальної інклюзії дітей ВПО. Автор обґрунтовує, що високий відсоток процесуально незавершених справ, труднощі участі потерпілих у провадженні, повторна евакуація, зміна місця проживання та інші чинники воєнного часу можуть перетворювати юридичний механізм захисту на джерело вторинної віктимізації. Особливо переконливим є акцент на тому, що ігнорування заходів виховного впливу, передбачених статтею 24-1 КУпАП, звужує превентивний потенціал адміністративної відповідальності та фактично підтримує фіскально-каральну модель реагування.

Важливим результатом є ідентифікація специфічного психологічного профілю дітей ВПО, пов'язаного з так званою «адаптивною фізичною агресією». Автор доводить, що така агресія не завжди є проявом делінквентності або свідомої антисоціальної установки, а може виступати реактивним механізмом самозахисту в умовах ізоляції, стигматизації, недовіри до дорослих і недостатньої інституційної підтримки. Зазначений висновок має значення для правильної правової оцінки поведінки дитини, вибору заходів реагування та недопущення додаткового травмування.

До науково значущих положень слід віднести пропозицію щодо розширення розуміння булінгу як явища, що може мати не лише шкільний, а й ширший суспільний вимір, зокрема у місцях компактного проживання ВПО, у

позашкільному просторі та в цифровому середовищі. Такий підхід є перспективним для подальшого вдосконалення законодавства, оскільки реальні прояви цькування дітей не завжди обмежуються територією закладу освіти або формальними межами освітнього процесу.

Новизною також характеризується авторська модель практичної протидії булінгу, реалізована у межах проєкту «Проти#дій булінгу! Хто мій безпечний друг?». Поєднання правопросвітницьких заходів, форумів, фестивалів доброти, участі медійних осіб, цифрових каналів комунікації, анонімного звернення та ідеї мобільного застосунку «My safety friends» засвідчує прагнення автора створити не лише теоретичну, а й практично застосовну систему профілактики.

Загалом сформульовані у дисертації положення наукової новизни є достатньо переконливими, відображають авторський внесок у розроблення проблематики та можуть бути використані для подальших досліджень у галузі адміністративного права, ювенальної превенції, юридичної психології та захисту прав дітей.

Практичне значення результатів дослідження.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання сформульованих у ній положень, висновків і пропозицій у науково-дослідній, нормотворчій, правозастосовній, освітній та просвітницькій діяльності. Результати дослідження мають безпосереднє значення для вдосконалення механізмів протидії булінгу дітей ВПО, а також для формування безпечного, інклюзивного і психологічно підтримувального освітнього середовища.

У нормотворчій площині заслуговують на увагу пропозиції автора щодо удосконалення статті 173-4 КУпАП, посилення відповідальності за тяжкі форми булінгу, розширення сфери правового регулювання щодо кіберпростору та позашкільного середовища, а також урахування статусу внутрішньо переміщеної дитини під час правової оцінки обставин правопорушення. Не всі такі пропозиції можуть бути беззастережно прийняті у запропонованому вигляді без додаткового законодавчого аналізу, однак вони є важливими для наукової дискусії і подальшого вдосконалення правового регулювання.

У правозастосовній діяльності результати дослідження можуть бути використані працівниками Національної поліції України, зокрема підрозділами ювенальної превенції та офіцерами Служби освітньої безпеки, під час виявлення, документування і профілактики булінгу. Цінним є наголос автора на необхідності

раннього виявлення латентних конфліктів, правильного оформлення матеріалів, уникнення процесуальних помилок, а також забезпечення зв'язку між педагогічним реагуванням, психологічною допомогою і юридичною фіксацією правопорушення.

В освітній діяльності результати роботи можуть бути використані під час викладання навчальних дисциплін «Адміністративне право», «Юридична психологія», «Ювенальна превенція», «Права дитини», «Конфліктологія», «Психологія девіантної поведінки», а також у програмах підвищення кваліфікації педагогічних працівників, поліцейських, практичних психологів і соціальних педагогів.

Практичне значення роботи полягає також у тому, що вона може бути використана як основа для розроблення методичних рекомендацій для закладів освіти щодо роботи з дітьми ВПО, алгоритмів міжвідомчої взаємодії, локальних антибулінгових політик, а також інформаційно-просвітницьких кампаній, орієнтованих на формування культури нетерпимості до цькування.

Оцінка змісту дисертації та її структури.

Структура дисертації є логічною, послідовною та відповідає меті й завданням дослідження. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, які охоплюють сім підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації, за даними роботи, становить 300 сторінок, основний текст — 231 сторінку, список використаних джерел містить 214 найменувань.

У вступі автор належним чином обґрунтовує актуальність теми, визначає мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, розкриває наукову новизну, практичне значення, апробацію та публікації за темою дисертації. Вступ засвідчує розуміння здобувачем не лише юридичного, а й соціально-психологічного виміру проблеми. Особливо важливим є наголос на тому, що офіційна статистика не забезпечує повного відображення булінгу дітей ВПО, що зумовлює потребу у власному емпіричному дослідженні.

Перший розділ «Булінг як теоретико-прикладна проблема юридичної психології» має концептуальне значення для всієї роботи. У ньому розкрито соціальну сутність та психологічну детермінацію булінгу, історичні витоки й сучасний стан нормативно-правового забезпечення протидії булінгу, а також соціально-психологічні детермінанти виникнення булінгу дітей ВПО. Автор доводить, що булінг в умовах воєнного стану є не лише проявом міжособистісної

агресії, а й формою негативної соціалізації, способом групового відмежування та реакцією дитячого середовища на зовнішню нестабільність.

Позитивною стороною першого розділу є аналіз зарубіжного досвіду протидії булінгу. Автор виокремлює різні моделі правового реагування — децентралізовану, криміналізаційну, соціально-інтегративну, адміністративно-контрольну, а також підходи, пов'язані з відновленням соціальних зв'язків, відповідальністю закладів освіти і формуванням безпечного шкільного клімату. Такий аналіз дозволяє не механічно запозичувати іноземні рішення, а оцінювати їх з погляду можливості адаптації до українського соціокультурного і правового контексту.

Другий розділ «Юридико-психологічна характеристика булінгу внутрішньо переміщених осіб» присвячено методологічному інструментарію дослідження та аналізу актуальних тенденцій поширення булінгу дітей ВПО.. Автор аналізує офіційну статистику, судову практику за статтею 173-4 КУпАП, результати анкетування дітей і психодіагностичні дані. Такий підхід дає змогу встановити розрив між високою обізнаністю дітей із терміном «булінг» та збереженням значного рівня віктимізації, особливо серед дітей ВПО.

Важливим є висновок автора про те, що проблема латентності булінгу зумовлена не стільки браком знань про сам термін, скільки недовірою дітей до дорослих, страхом повторної травматизації, відсутністю конфіденційних каналів повідомлення та недостатньою ефективністю наявних процедур реагування. Такий висновок має практичне значення, оскільки зміщує акцент із формального інформування дітей на створення реально доступних і безпечних механізмів допомоги.

Третій розділ «Шляхи та напрями удосконалення процесу протидії булінгу дітей внутрішньо переміщених осіб» є прикладним і містить авторські пропозиції щодо організаційних, психолого-педагогічних та правових напрямів удосконалення протидії булінгу. У ньому обґрунтовано потребу у поєднанні інституційного, соціально-інтегративного та психолого-корекційного векторів роботи. Автор зазначає, що ефективна протидія булінгу неможлива без узгодженої діяльності педагогів, психологів, поліції, органів управління освітою, служб у справах дітей, батьківської спільноти та громадського сектору.

Окрему увагу у третьому розділі приділено змісту та реалізації авторського проєкту «Проти#дій булінгу! Хто мій безпечний друг?». Цей блок роботи демонструє практичну спрямованість дослідження і показує, що запропоновані

автором підходи не є абстрактними, а були апробовані у межах масштабних інформаційно-просвітницьких заходів. Позитивно оцінюється ідея мобільного застосунку «My safety friends», анонімних звернень, чатботів та цифрових платформ як інструментів зниження латентності булінгу і підвищення довіри дітей до системи захисту.

Загальні висновки дисертації відповідають поставленим завданням, відображають основні результати дослідження і мають як теоретичне, так і прикладне значення. Вони є послідовними, достатньо аргументованими та узгодженими зі змістом розділів.

Повнота викладення основних положень у наукових публікаціях.

Основні результати дисертаційного дослідження достатньо повно відображені у наукових публікаціях автора. За матеріалами роботи опубліковано 12 наукових праць, серед яких чотири статті у наукових фахових виданнях України, сім тез наукових доповідей та один аналітичний огляд. Тематика публікацій кореспондує змісту дисертації та охоплює психологічні особливості поведінки булера і жертви, юридико-психологічні проблеми протидії булінгу дітей ВПО, теоретико-методологічні засади профілактики та протидії булінгу в освітньому середовищі, організаційні засади протидії булінгу дітей внутрішньо переміщених осіб, проблеми кібербулінгу, психологічні ризики булінгу ВПО та порушення ментального здоров'я дітей.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, форумах і круглих столах. Це свідчить про належне представлення основних положень дисертації у науковому середовищі, їх обговорення та відповідність вимогам до оприлюднення результатів наукової роботи.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації.

Позитивно оцінюючи дисертаційну роботу Буранова І. Ю., слід висловити окремі зауваження та побажання, які мають дискусійний характер і не знижують загальної позитивної оцінки роботи.

1. У роботі обґрунтовано доцільність посилення юридичної відповідальності за тяжкі форми булінгу, зокрема шляхом доповнення кримінального законодавства спеціальною нормою. Така пропозиція заслуговує на увагу, однак потребує додаткового розмежування із вже наявними складами кримінальних правопорушень, зокрема доведенням до самогубства, катуванням, погрозами, умисним тілесним ушкодженням, домашнім насильством та іншими

суміжними складами. Доцільно було б ширше розкрити критерії, за якими саме булінг має переходити з площини адміністративно-правового реагування у кримінально-правову площину.

2. Автор порушує питання врахування статусу дитини ВПО як обставини, що підвищує ризик віктимізації. Водночас пропозиція щодо визнання такого статусу обставиною, що обтяжує відповідальність агресора, потребує додаткової аргументації з огляду на принцип індивідуалізації відповідальності, недопущення формального підходу та необхідність доведення причинного зв'язку між статусом ВПО і мотивом цькування.

3. У дисертації значну увагу приділено цифровим інструментам повідомлення про булінг, зокрема мобільному застосунку «My safety friends», чатботам та анонімним зверненням. Разом із тим у подальших дослідженнях доцільно було б детальніше розкрити питання захисту персональних даних дітей, верифікації повідомлень, запобігання зловживанням анонімними каналами та процесуальній придатності інформації, отриманої через такі інструменти.

4. Емпірична база дослідження є вагомою, однак окремі статистичні висновки потребували б більш розгорнутого опису процедур добору респондентів, репрезентативності вибірки, регіонального співвідношення учасників, вікових груп і можливих обмежень самооцінювальних методик. Це дозволило б ще більше посилити доказовість емпіричного блоку.

Зазначені зауваження мають рекомендаційний і дискусійний характер. Вони не ставлять під сумнів достовірність основних результатів дослідження, його наукову новизну, практичну значущість та відповідність вимогам до дисертаційних робіт на здобуття ступеня доктора філософії.

Загальний висновок.

Дисертація Буранова Ігоря Юрійовича «Юридико-психологічні засади протидії булінгу дітей внутрішньо переміщених осіб» є самостійною, завершеною, актуальною та комплексною науковою працею, у якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що мають істотне значення для розвитку юридичної науки, юридичної психології, адміністративно-правового регулювання, ювенальної превенції та практики захисту прав дітей.

Робота характеризується належним рівнем теоретичного узагальнення, достатньою емпіричною базою, міждисциплінарним підходом, практичною спрямованістю та логічною структурою. Сформульовані автором висновки і рекомендації є обґрунтованими, відповідають меті та завданням дослідження,

відображені у публікаціях і можуть бути використані у нормотворчій, правозастосовній, освітній та просвітницькій діяльності.

За актуальністю, ступенем наукової новизни, обґрунтованістю положень, теоретичним і практичним значенням дисертаційна робота відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами й доповненнями), наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» від 12 січня 2017 року № 40 (зі змінами й доповненнями) та Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами й доповненнями), що висуваються до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», а її автор — Буранов Ігор Юрійович — заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Опонент:

**доктор юридичних наук,
професор кафедри психології,
завідувачка кафедри психології
Національного університету
«Одеська юридична академія»**

Олена ЦІЛЬМАК

ПІДПИС ЗАСВІДЧУЮ